

Руслана ХМЕЛІНСЬКА

АНАЛІЗ ВІРША В ПРОЗІ І.С. ТУРГЕНЄВА “ДВА ЧЕТВЕРОСТИШІЯ”

"Стихотворения в прозе" (або "Senilia"), що вінчають творчість І.С. Тургенєва, дуже різноманітні за тематичною та ідейною спрямованістю. Серед них є тексти-мініатюри, котрі одержали надзвичайну відомість, стали культовими, як, наприклад, "Русский язык", "Воробей", "Порог". Однак більша частина віршів у прозі не знайшла належного висвітлення в науковій літературі.

До таких творів належить вірш "Два четверостишия", написаний, як і переважна більшість інших, у 1878 р. Він торкається проблеми ролі літератури, мистецтва в цілому, сутності естетичного ідеалу – тих питань, над котрими постійно розмірковував І.С. Тургенєв як у своїх художніх творах, так і в критичних виступах.

Вірш "Два четверостишия", подібно до мініатюрного самостійного цілого [1: 316], має ясно позначений сюжет: експозицію (опис міста), зав'язку (виступ Юнія), розвиток дії (неприйняття Юнія співгромадянами, спроба його відновити справедливість), кульмінацію, яка співпадає із розв'язкою (тріумф Юлія), до того ж сцена тріумфу повторюється. У творі чітко проявляється зовнішній та внутрішній конфлікт. Зовнішній бік дії, що, власне, і становить зміст тексту, полягає в різкому протиставленні двох поетів – Юнія і Юлія, їхніх віршів, їхньої долі – в суспільстві. Одного визнано бездарним і знехтувано, іншого звеличено і піднесено. При цьому структура композиції поділяється на три частини: своєрідний вступ та дві головні частини: остракізм поета переможеного і тріумф поета-переможця (від слів "И что же он увидел?").

Контрастна, навіть антагоністично полярна доля одного та іншого літературного персонажа вправно передається лінгвостилістичними, ширше – фізіологічними засобами.

Дві частини твору вибудовуються за принципом антитези. Перш за все, у підтексті, протилежні вже імена літературних героїв: Юній (знехтуваний) і Юлій (прославлений). Це реальні римські номени (родові імена). Із роду Юніїв найбільш відомий М.Ю. Силанус, який зазнав у 109 р. до н.е. поразки від кимбрів (племен германців). Із роду Юліїв – звичайно ж, Г.Ю. Цезар, уславлений державний діяч і полководець, само ім'я котрого (когномен, фамільне ім'я) стало титулом римських імператорів.

Протиставлення поетів Юнія та Юлія відображається в об'ємі частин тексту, де описується виступ кожного: друга частина вдвічі більша.

Граничної виразності досягає антитеза при описі того, як були сприйняті чотиривірші Юнія і Юлія. У відповідь на виступ Юнія "поднялся гам, свист, хохот". Юлія зустрічають "раскаты восторженных рукоплесканий, хвалебных возгласов и кликов", він простує "среди грома и плеска ликований". Після віршів Юнія "ревели сердитые голоса". Юлію "народ вопил кругом: – Слава! Слава! Слава бессмертному Юлию! ... Слава!" Юнія ображають грубими словами: "бездарный рифмоплет", "дурак", "шут гороховый", його вірші – "чепуха какая-то". Юлія звеличують, називаючи "бессмертным", "божественным", вихваляючи як поета, котрий своїх співгромадян "утешил ... в печали, в ... горе великом", "подарил ... стихами" неперевершеними, в яких "как возвышенно сказано". Юнію, окрім неприйняття творчості, погрожують розправою, навіть стратою: "Долой с амвона бездарного рифмоплета! Вон дурака! Гнилыми яблоками, тухлыми яйцами шута горохового! Подайте камней! Камней сюда!" Юлія в пориві надмірного захоплення сприймають як володаря або навіть божество: "Несите его с торжеством, отдавайте его чело мерным колебанием пальмовых ветвей, расточайте у ног его все благоговийное аравийских мирр!" Ступінь екзальтації городян посилюється повторенням опису апології Юлія: у двох фрагментах автором згадуються ті самі атрибути тріумфу: переможна хода, пурпурний одяг, лавровий вінок, коливання пальмових гілок, золото (щита або сонця), фіміам, палкі вигуки натовпу, загальне радіння і схиляння. Юній після прочитання свого, не прийнятого співгромадянами, чотиривірша "кубарем скатился с амвона", "прибежал" додому, йшов, "стараясь ... не быть замеченным", стояв, притискаючись "к сторонке". Після тріумфального виступу "с величественной медленностью, подобно царю, шествующему на царство, плавно двигалась гордо выпрямленная фигура Юлия...", він стоїть "высоко над толпою, над ее плечами".

Юній у тургеневському тексті описується як жива людина: він говорить, рухається, побоюється, переживає. Юлій постає ідолом, позалюдською реалією: він тільки стоїть високо над натовпами городян і йому віддаються непомірні почесті – про внутрішній стан його можна хіба що здогадуватись. Опис торжества поета-переможця супроводжується багатим використанням відповідної лексики – старослов'янізмів або слів, утворених за аналогією з ними, слів складної структури, дієприкметників та прикметників, зовні схожих із дієприкметниками. Як відомо, всі ці форми надають мові урочистості, піднесеності, навіть пишномовності. Такими лексемами насичені не тільки сцена прославлення Юлія, але й увесь текст вірша в прозі. Напр.: *торжество, бедствие, внимание, выражение, колебание, ликование, молчание* та ін. У картині переслідування Юнія, навпаки, вирізняються слова та фразеологізми негативно оціночні: розмовні, просторічні, зневажливі (*гам, дурак, кубарем, чепуха, всё едино, шут гороховый, рифмоплет*).

Живописання вищості Юлія насичене знаками і символами торжества, слави, влади (*туртур, золото, лавровый венок, пальмовые ветви, фи́миам, мирра*,

цар, царство, сонце). Зображення посоромлення Юнія містить реалії, невід'ємні від ганьби, гоніння (*гнилі яблука, тухлі яйця, каміння*).

Знаменно, що дії невдахи Юнія передаються дієсловами доконаного виду – тобто його виступ, вчинки, рухи мають чітку межу, вони короткі, вони всі в минулому: *появился, взобрался, подал знак, начал, умолил, скатился, не успел прибежать, возвратился, увидел, приблизился, возопил, произнес*. Дії Юлія в сцені звеличування названі дієсловами недоконаного виду, так ніби стан його тріумфу буде тривати вічно: "Высоко над толпою ... стоял ... Юлий", "плавно двигалась ... фигура Юлия".

Опис захопленості городян надзвичайно посилюється широко використаними стилістичними фігурами ампліфікації, градації, дія котрих часто супроводжується анафорою, як словесною, так і синтаксичною: "Слава! Слава! Слава бессмертному Юлию!", "Слушай – и ликуй, ликуй вместе с нами!", "Несите ... с торжеством, обдавайте ... волной фимиама, прохладжайте ... колебанием пальмовых ветвей, расточайте ... благовония..." Навіть структура однієї фрази інколи будується за принципом ампліфікації: "Он подарил нас стихами слаще меду, звучнее кимвала, душистее розы, чище небесной лазури!", "Высоко над толпою, над ее плечами, на золотом щите ... стоял ... Юлий", "вдали, среди грома и плеска ликований, в золотой пыли всепобедного солнца ... дригалась ... фигура Юлия", "блистая пурпуром, темнея лавром [шествовал Юлий]". Такі ж виразні прийоми використовуються і в картині гоніння Юнія: "Долой с амвона ... рифмоплета! Вон дурака! ... Подайте камней!", "Гнилыми яблоками, тухлыми яйцами шута горохового!", "Все обращенные к нему лица пылали негодованием, все глаза сверкали злобой, все руки поднимались, угрожали, сжимались в кулаки!"

Гіперболізована картина шанування Юлія містить ще й елемент уособлення, стосовно предметів – атрибутів тріумфу: "длинные ветви пальм поочередно склонялись перед ним, как бы выражая... своим покорным наклоном ... обожание ... сограждан!"

Емоційність опису підсилюється введенням до тексту помітної кількості форм ступенів порівняння прикметників – вищого і найвищого: вірші "*слаще меду, звучнее кимвала, душистее розы, чище небесной лазури!*", "*худшие одежды*", "повторил ... изменив ... не к лучшему".

У всьому тексті вірша для вираження почуттів жителів міста ясно використовуються імперативні форми – дієслова наказового способу, дієслівні лексеми із наказово-окличним значенням: *подайте, несите, обдавайте, прохладжайте, расточайте, слушай, ликуй, сообрази, поведай, повтори, сделай милость, помилуй, "Долой с амвона...! Вон дурака!"*

Текст також просто насичений – точніше, перенасичений окличними реченнями (майже всі вони – мова персонажів), багато з яких недоречно експансивні: "Молчание! внимание!", "Слава!", "Долой ... рифмоплета!", "Чем вздумал удивить!", "Увы! меня не было на площади, когда он [Юлий] произнес их [стихи]!", "ветви пальм ... [выражали] ... обожание, которое переполняло сердца очарованных им [Юлием] сограждан!"

Гранично екзальтований тон даного твору підсилюється за рахунок використання ряду питально-стверджувальних і питально-заперечних речень, в яких форма та зміст не співпадають і які надають додаткову напруженість мові персонажів: "Такие стихи – да не запомнить? ... За кого ж ты меня приймаешь?", "Да разве это не всё едино...", "Чем вздумал удивить!", "У тебя – чепуха какая-то: "И свет рассеет тьму"?! Какой свет?! Какую тьму?!"

Вся образно-художня будова тургенєвського твору, котрий характеризується як притча [1: 310], відзначається підвищеною емоційно-експресивною насиченістю, естетичною піднесеністю стилю, як і чимало інших віршів Тургенєва ("Лазурное царство", "Нимфы", "Стой!", "Посещение", "Восточная легенда"), повість "Песнь торжествующей любви". Напр.: "Веселая резвость прихотливого полета дробила их [глаз] алмазные лучи" ("Посещение"). Такі риси є природними для віршів у прозі, де "велике значення набуває забарвлення мови" [2: 386], для притчі, котрій притаманна "виразність і експресивність розповідання" [2: 295] (в обох випадках переклад наш – Р.Х.). Отже, конфлікт двох літературних героїв знаходить гранично яскраве вираження лінгвостилістичними засобами тексту.

Проте у вірші існує не виражений зовнішніми засобами глибокий внутрішній конфлікт. Він розгортається, починаючи із заперечення зовнішнього. Суть його в тому, що два чотиривірша двох поетів-суперників є фікцією, своєрідним насланням, говорячи по-сучасному, міфом. Те, що виголосили і Юній, і Юлій, – один і той же самий вірш. І написаний він зовсім погано (І.С. Тургенєв сам спеціально написав ці рядки [3: 487]). Вірш перенасичено звертаннями, котрі займають половину об'єму. В ньому фальшива екзальтація (досить указати на знак оклику після кожного звертання і в кінці кожного рядка), розпливчастість думки ("Поклонники всего, что стройно и красиво!"), банальність виразів ("свет рассеет тьму!"), антихудожня лжепіднесеність. В опусі, з яким виступили Юній і Юлій, немає того, що становить сутність поезії: думки, натхнення, краси; то лише римовані рядки. Недарма письменник назвав свій твір "Два четверостишия" (не "стихотворения"), хоча літературні персонажі вживають виключно слова "стихи", "стихотворение". Що стосується ораторства Юлія, то, як сказано в самому тексті, це ті ж вірші Юнія, ледве змінені, "и, уж конечно, не к лучшему": вони стали ще більш пустими і банальними. Та й зміни торкнулися, в основному, порядку слів, напр.: "Придет желанный миг" – "Желанный миг придет".

Голос не те що справедливості, – просто здорового глузду звучить із вуст старця, котрий пояснює феномен неприйняття і звеличення однакових рядків: "Ты [Юний] сказал свое – да не вовремя; а тот [Юлий] не свое сказал – да вовремя". Можливо, тому в тексті міститься скупої опис виступу Юнія, із власним твором ("проворными шагами взобрался он на ... амвон", "начал ... громким, но не совсем твердым голосом"), хоча повністю відсутня картина виступу Юлія, із безсоромним плагіатом. Одначе можна з упевненістю припустити, що Юлій ішов неспішно, говорив твердо, тримався само-

впевнено – інакше не підкорив би грубу та небезпечну юрбу.

Окрім чотиривіршів, однаковими насправді виявляються і поети-суперники. Їхні імена зовні дуже схожі – вони могли б бути прикладом своєрідних паронімів. Звукову оболонку імен розрізняє тільки одна фонема, проявляючи свою дистинктивну (розрізнявальну) функцію. Навіть синтаксична конструкція, що характеризує обох поетів, абсолютно однакова: "молодой поэт Юний" – "молодой поэт Юлий". І – що головне – обидва молоді чоловіки цілковито нездарні.

За такої ситуації пригадуються відомі прояви діалектичної єдності: дві сторони однієї медалі, дволикий Янус, поет та його тінь ("Черный человек" С.О. Єсеніна). Діалектична двоїстість, забарвлена в драматичні і трагічні тони, присутня в самого І.С. Тургенєва у віршах в прозі. Це два ангели, два генії – Любов і Голод, котрі "казались неразлучными товарищами" ("Два брата"). Це абсолютні близнюки, що однаково ненавиділи один одного і сварилися однаковими словами, так що моторошно було на них дивитися ("Близнецы"). Нарешті, це роздвоєність *я* самого автора: письменник і він же в молодості ("Когда я один... Двойник").

Таким чином, одне й те ж саме (той же чотиривірш, той же автор) набуває діаметрально протилежної оцінки, хоча у жителів міста однаковою мірою є необґрунтованими і осудження, і шанування; їхній гнів є перебільшеним, а захват недоречним, їхні звинувачення і возвеличення слід визнати не емоціями, а діагнозом. За законами цивілізованого суспільства, моральності, логіки, врешті, таке становище мало б бути виключено. У тургенєвському ж тексті цей експеримент поставлено в чистому вигляді. Він посилений авторським прийомом гіперболи у зав'язці твору, де говориться про шанування жителями міста поетичного слова: вони "до того страстно любили поэзию, что, если проходило несколько недель и не появлялось новых прекрасных стихов, – они считали такой поэтический неурожай общественным бедствием", ревно поринали в скорботу. В подальшому тексті гіпербола переростає в принизливу іронію, стає неприхованим глузуванням, яке доходить до сарказму – до своєї протилежності: те, що так пристрасно підносять жителі, не заслуговує навіть на увагу, тому що є повністю нездарним.

Зовнішня непомірна апологетика літературних персонажів приховує внутрішній авторський осуд і розвінчання. Так Т.Шевченко в поемі "Кавказ" "прославляв" царів у контексті, що не залишив сумнівів у позиції автора: "Слава! слава! Хортам, і гончим, і псарям, і нашим батюшкам-царям Слава!" І те, що відбувається на площі в тургенєвському творі, – насправді не величання видатної особистості. Це, в кращому випадку, вакханалія, біснування геть-чисто антидуховного збориська, театр абсурду, якщо послугуватися модерністським терміном ХХ ст.

За колізією вірша проступає глибина тургенєвського смутку і журних роздумів: доля творчої особистості часто залежить від сліпого випадку, примхи натовпу, волі злого фатуму.

У цьому позначився відгомін життєвих і творчих обставин самого

письменника, котрого "мучила випадковість успіху і неуспіху" [4: 601] (переклад наш – Р.Х.). Так, його роман "Отцы и дети" був надзвичайно активно сприйнятий у суспільстві і викликав зовсім протилежні погляди, про що з гіркотою писав автор: "В то время как одни обвиняют меня в оскорблении молодого поколения, в отсталости, в мракобесии, ... другие, напротив, с негодованием упрекают меня в низкопоклонстве перед самым этим молодым поколением" [5: 135], "Я замечал холодность, доходившую до негодования, во многих мне близких и симпатических людях; я получал поздравления, чуть не лобзания, от людей противного мне лагеря, от врагов. Меня это конфузило ... огорчало" [5: 132].

Недарма в деяких інших віршах у прозі проявляється приблизно така ж ситуація, що і в "Двух четверостишиях": похвала художнику, письменнику з боку значної людини – і паплюження тої ж творчої особистості дурнем (котрому вірять!) ("Дурак"). Або рада непорядного суб'єкта дорікати своєму супротивнику "в том самом недостатке или пороке, который вы за собою чувствуете" ("Житейское правило").

У "Двух четверостишиях" прочитується і трудна мудрість письменника: талановитому творцеві за несприятливих умов "остаются утешения собственной ... совести". Критерієм для творця є він сам – як ліричний герой такого шанованого І.С. Тургенєвим О.С. Пушкіна, концептуальний вірш котрого письменник цитував у промові [6: 305] при відкритті в Москві пам'ятника великому поетові: "Ты сам свой высший суд; Всех строже оценишь умеешь ты свой труд" ("Поэту"). Ця думка висловлена і у вірші "Услышишь суд глупца...", де наводяться слова О.С. Пушкіна: "Суд глупца и смех толпы ... Все это можно – и должно переносить".

За непередбачуваністю творчості поміж рядків "Двух четверостиший" прочитується думка про непередбачуваність і самої долі людини. Відомо, що, за попереднім задумом твору, в ньому йшлося про двох "цивилизаторов" (вираз самого І.С. Тургенєва) – проповідників нової, гуманної релігії [3: 486], із яких першого, кращого, стражили, а другому, гіршому, увіровали. Тобто наявність творчих здібностей, суспільних заслуг виявляється щодо долі людини аж ніяк не головним.

У тексті С.Тургенєва поставлена ще одна соціальна проблема – проблема особистості й суспільства. Особистістю виступає нехай не талановитий, але чесний, здатний до критичного мислення поет Юрій, душевні переживання котрого вигідно вирізняють його від співгромадян, включно із "викрадачем віршів" Юлієм, – і не просто протипоставляють суспільству, але піднімають над ним. Ще однією мислячою особистістю виявляється "седовласый старец", який тверезо бачить ситуацію і дає об'єктивну оцінку подіям: Юрій і Юлій виступили з одним і тим самим чоривіршем.

Особистості у творі протипоставлено суспільство. Причому це суспільство одержує повністю негативну оцінку. Перш за все, показовою є сама назва цього соціуму. С.Тургенєв вживає декілька слів-еквівалентів:

жителі, гражданине, согражданине, народ, толпа, при цьому *толпа* використовується найчастіше (4 рази). І один раз, в авторському описі, звучить убивча характеристика цього натовпу – "зверь" ("опасно раздражать залютевшего зверя"). Характеристичні відповіді на реальні й цілком можливі дії натовпу: "ревели сердитые голоса", "крикну народу ... и он тебя [Юния] растерзаёт!" Натовп напрощуд однорідний – однорідний до підозри або огиди. Всі городяни мислять і діють, осуджуючи Юнія, абсолютно стандартно: "Все ... лица пылали негодованием, все глаза сверкали злобой, все руки ... сжимались в кулаки!"

Найстрашніше, що їхні думки позбавлені простої реалістичності, а дії неймовірно агресивні. З іншого боку, їхнє славослів'я, знову одностайне, також не знає міри і розумності й видається знову якоюсь агресією – агресією вихвалання. Суть же в тому, що жителі міста, про яких сказано, ніби вони палкі любителі поезії, – поезії не люблять. Поезія, за словами самого письменника, має піднесену, моральну силу [6: 308]. Мистецтво не розлючує людей, не доводить до нестями, жорстокості, відмови від власної особистості, не позбавляє здорового глузду і норм моралі. Жителі описаного міста – не громадяни у високому розумінні цього слова, не прихильники прекрасного, інакше вони не були б такими темними й небезпечними. Це невиразна, бездушна, бездумна, підвладна загальному психозу, говорячи по-сучасному, зомбована маса. Неможливо уявити, щоб люди, котрі через відсутність віршів тужать, були готові побити автора, нехай не талановитого, камінням.

Оскільки у городян немає жодної підстави для прославлення Юлія, то можна припустити, що завтра вони так само нестямно зможуть звергнути свого кумира або влаштувати тріумф комусь іншому, хто такою ж мірою шаноби не заслуговує. Як не згадати, що жителі Єрусалима впродовж одного тижня кричали Христу "Осанна!" – і "Розіпни його!"

За антагонізмом особистості й суспільства в тургенєвському контексті проступає думка, засторога, заклик: не бути одним із натовпу. Бути людиною. Зберігати, хоча це й важко, власну індивідуальність, душу, позицію, відповідати за себе. Не жити за обивательським "принципом" уже наших днів: "а я як усі".

Крізь художню будову вірша виразно проступає думка письменника-гуманіста про необхідність, про благо терпимості (толерантності, як висловлюються нині) і про безпеку відсутності її для устоїв цивілізованого суспільства.

У творі "Два четверостишя" зашифрована проблема феномена сильної особистості – феномена влади і, відповідно, маніпулювання суспільною свідомістю. Юлій, надмірно звеличений співгромадянами, поставлений не тільки в переносному, але й у прямому розумінні "високо над толпою, над ее плечами", сприймається вже не як людина – як владар, кумир, ідол. Цього ідолу поки що принесена безкровна жертва – добре ім'я, творчість (інтелектуальна власність!), душевний спокій Юнія. Але дуже легко за одним знаком Юлія може скоїтися будь-який злочин. Недарма в останньому абзаці

– найяскравішому описі тріумфу – нічого не говориться ні про поета, ні про вірші. Юлій тут – цар, котрому підкоряється навіть порух пальмового гілля.

У тексті С.Тургенєва не має назви місто, в якому відбуваються події, тому описана картина сприймається поза часом і простором, узагальнено, вона зростає до значення символу.

У творі немає авторської моралі (як, напр., у вірші "Воробей"), однак він насичений інтенсивною підтекстовою інформацією. Зовні ніби проста оповідь виявляється притчею, що містить морально-етичні судження і філософське осмислення. В цій притчі можна знайти декілька планів змісту, говорячи новітньою термінологією, декілька шарів інформації, подібно до того – за твердженням сучасних дослідників – як це закодовано в Біблії або народних казках.

Вірш у прозі "Два четверостишия", маючи реалістичну зовнішню канву сюжету, виявляється зразком прояву творчої діалектики, постає розгорнутою метафорою, укладеною за принципом доказу від протилежного. Образи твору сприймаються як власні протилежності: прославлений поет – диктатор, городяни, які ревно люблять поезію, – соціально небезпечний натовп, захопленість від сприйняття віршів – ниці інстинкти. Зовнішня захопленість, вишукана пишність форми тексту змістовно обертається повним осудженням описаної ситуації.

Піднесений творчістю і умудрений літами, надзвичайно соціально чутливий письменник, І.С. Тургенєв у "Двух четверостишиях" висвітлив багато суспільних потрясінь, у тому числі й катаклізми ХХ ст. Якщо припустити, що автор укладав у свій вірш не всі названі ідеї, то сучасна людина може побачити ці думки в тургенєвських образах. Письменник ніби тримає в руках ниті, що йдуть із минулого, і передає їх майбутньому.

1. Сквозников В. Стихотворения в прозе // Тургенев И.С. Собрание соч.: В 10 т. Т. 10. – М., 1962. – С. 310-316.
2. Словарь литературоведческих терминов / Ред.-сост. Л.И. Тимофеев, С.В. Тураев. – М., 1974.
3. Измайлов Н.В. при участии Назаровой Л.Н. Примечания // Тургенев И.С. Полное собрание соч. и писем. Сочинения. В 12 т. Т. 10. – М., 1982. – С. 387-604.
4. Чичерин А. Примечания // Тургенев И.С. Дым. Новь. Вешние воды. Стихотворения в прозе. – М., 1981. – С. 579-607.
5. Тургенев И.С. По поводу "Отцов и детей" // Тургенев И.С. Собрание соч.: В 10 т. Т. 10. – М., 1962. – С. 131-139.
6. Тургенев И.С. <Открытие памятника А.С. Пушкину в Москве> // Тургенев И.С. Собрание соч.: В 10 т. Т. 10. – М., 1962. – С. 300-308.